

РОЗДІЛ III СТОРИНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

*О.М. Донік
(м. Київ)*

УЧАСТЬ ДВОРЯН УКРАЇНИ В ПРОМИСЛОВОМУ ВИРОБНИЦТВІ (початок XIX ст. – 1850-ті рр.)

В умовах кризи кріпосницького ладу, переходу від натурально-споживчого до товарного господарства, посилення спеціалізації в землеробстві в першій половині XIX ст. дворяни-поміщики України все більш активно залучалися до промислової діяльності. Володіючи землею і кріпаками, маючи урядову фінансову підтримку, вони з кожним десятиліттям усе частіше засновували у своїх маєтках промислові підприємства, які були тісно пов'язані насамперед із сільським господарством. У підсумку це не тільки сприяло процесові промислового розвитку України в дореформений період, а й впливало на економічну еволюцію феодального за своєю природою дворянського стану.

На сьогодні ґрунтовних наукових праць, які б спеціально розглядали промислову діяльність дворянства України в дореформений період, не існує. Вивчалася вона переважно в контексті загальних процесів економічного життя України, розвитку окремих галузей промисловості, урядової економічної політики вказаного періоду¹.

З остаточним поглиненням Російською державою українських земель наприкінці XVIII ст. місцевий панівний клас в особі дворян-поміщиків став невід'ємною складовою російського помісного дворянства. Етнічний склад дворянства в Україні, який був неоднорідним, визначався як історичними умовами формування окремих регіонів, так і соціально-економічними процесами в аграрному секторі. Великого значення набувала політика царського уряду, який усіляко намагався зміцнити землеволодіння російських поміщиків та іноземних колоністів на українських землях.

Поміщики-українці здебільшого були нащадками козацької старшини, прирівняні наприкінці XVIII ст. у своїх правах до російського дворянства. Найвища питома вага українців серед великих землевласників спостерігалася на Лівобережжі, тоді як на Півдні переважали поміщики російського та іноземного походження. Найбільш специфічним регіоном у цьому плані була Правобережна Україна, де протягом попередніх століть сформувалося велике польське поміщицьке землеволодіння. Маючи міцні економічні позиції, найбільші магнати польського походження претендували і на відповідну роль у політичному житті, постійно проявляючи сепаратизм, який офіційна влада намагалася всіляко обмежити, насамперед насаджуючи в краї російське землеволодіння².

Участь у промисловій діяльності дворян України (поряд із заснуванням промислових підприємств вони вели комерційні справи, бралися за підряди, відкупи, не гребували лихварством, виступаючи нерідко за спинами підставних осіб і через управителів), основою економічної могутності яких була земельна власність, досить виразно проглядається з початком XIX ст., в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи і розвитку капіталістичного ладу в промисловості і сільському господарстві. І хоча монополія на володіння землею була порушена указом від 12 грудня 1801 р., який дозволяв купувати землю без кріпаків купцям, державним і вільновідпущеним селянам³,

на практиці вона зберігалася аж до скасування кріпацтва в 1861 р., оскільки в умовах кріпосницького господарства земля без робочих рук втрачала свою цінність. Тому терміни „дворянин” і „поміщик” для дореформеного періоду слід вважати тотожними.

Розвиток товарно-грошових відносин в першій половині XIX ст., які охоплювали поступово всі галузі економіки на українських землях, розхитували натуральне господарство, створювали умови для формування внутрішнього ринку, заснування все більшої кількості промислових підприємств. В умовах товаризації поміщицького господарства з кожним наступним десятиліттям досліджуваного періоду все більше в маєтках, в тому числі на поміщицьких промислових підприємствах, використовувалася наймана праця, особливо це стосувалося Півдня України, де кріпацтво мало слабкі позиції. Головним чинником, який змушував поміщиків дедалі більше вдаватися до найму, була низька продуктивність праці кріпаків і брак кваліфікованих робітників. При цьому поміщики практикували різні форми найму – від патріархальної, напівкабальної до капіталістичної купівлі-продажу робочої сили.

Все ж навіть напередодні скасування кріпацтва в Україні на більшості поміщицьких підприємств переважала праця кріпаків. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. один із сучасників в описі Харківської губернії зазначав: „Праця на фабриках і заводах провадиться в поміщиків здебільшого кріпаками; але на деяких з них, особливо на цукрових, так само як і на всіх купецьких заводах, працюють наймані робітники, число яких становить майже третину від їх загальної кількості”⁴.

Висока питома вага поміщиків серед засновників промислових підприємств так пояснювалася в „Статистическом описании Киевской губернии”, виданому 1852 р.: „Поміщики – переважно виробники: вони володіють головним і найважливішим приватним майном – землею, а відповідно і чималою частиною матеріалів фабричного виробництва. В їх розпорядженні – велика кількість робітників. За допомогою позик у кредитних установах вони завжди можуть розпоряджатися величезними капіталами для початкової організації закладів, та й влаштувати ті заклади легше їм через те, що вони використовують власні матеріали і робітників”⁵.

Уряд всіляко сприяв втягуванню дворянства в товарно-грошові відносини. Зокрема, „Жалувана грамота” 1785 р. надавала дворянам право володіти фабриками і заводами у сільській місцевості⁶. І хоча указ від 26 жовтня 1790 р. забороняв їм записуватися в купецькі гільдії з метою збереження „станової чистоти” і виняткових пільг, із часом усі обмеження в цьому плані були ліквідовані. Якщо маніфест від 1 січня 1807 р. надав дворянам право записуватися до перших двох купецьких гільдій⁷, то урядове положення від 21 грудня 1827 р. дозволило представникам дворянського стану засновувати й утримувати в містах фабрики і заводи з правом запису у всі три купецькі гільдії⁸.

У цей час кредитні заклади Росії перш за все були покликані обслуговувати потреби поміщиків. Міністерство фінансів у цілому виступало проти надання позик засновникам промислових підприємств недворянського походження, вважаючи, що це завдаватиме шкоду казни і ставитиме у виняткове становище підприємства, які отримали пільги. Численні прохання промисловців-недворян про надання кредитів як правило відхилялися урядом, який волів надавати позики поміщикам⁹. Державний позичковий банк, відкритий 1787 р., кредитував дворян на досить вигідних умовах. За положенням 1824 р. позики цим банком видавалися під заставу поміщицьких маєтків терміном до 24 років з виплатою 8% річних. Під заставу житлових цегельних будинків позики видавалися лише на 12 та 8 років. У 1830 р. термін по позиках під заставу маєтків був продовжений до 37 років¹⁰. Можливість отримання поміщиками на тривалий час грошей із державних банків створювала їм найкращі умови щодо заснування промислових підприємств.

Розвиток торгівлі (особливо зерном) стимулював підвищення прибутковості

поміщицького маєтку. Збільшення в таких господарствах продукції товарного землеробства і скотарства передбачалося двома шляхами: їх інтенсифікації та раціоналізації або традиційним – посиленням експлуатації кріпаків. І хоча переважна більшість поміщиків обирала другий шлях, окремі з них, організовуючи на ринкових засадах власні маєтки, змінювали не тільки систему землеробства, а й функціонування промислових підприємств. Для дворянських господарств питання про заснування промислових закладів з переробки сільськогосподарської продукції актуальним стає з другої половини 30-х рр. XIX ст., коли проглядалася криза її збуту на внутрішньому ринку, обмеженому кріпацтвом, який не міг поглинути все зростаючу кількість товарного хліба. „Нам безупинно твердять, – писав один поміщик Полтавської губернії в 1837 р., – як орати, як сіяти, що розводити; але навчіть нас, заради Бога, куди збувати нашу продукцію за вигідними цінами”¹¹. Тому поміщики змушені були все більш активно виходили на міжнародний ринок. У свою чергу, продукти сільськогосподарства, щоб відповідати вибагливим вимогам закордонного споживача, потребували попередньої обробки на промислових підприємствах.

Утім, сфера застосування капіталу в дореформений час була ще досить вузькою, а джерела прибутків обмеженими. В першій половині XIX ст. самих лише переконань про користь розвитку промисловості та бажання присвятити себе цій справі було вкрай недостатньо. Переважна більшість поміщиків в Україні не мала достатніх капіталів для заснування промислового закладу, що поряд із відсутністю вільних робочих рук було основним гальмом перебудови їхніх господарств на капіталістичний лад. Зокрема, говорячи про фінансовий стан поміщиків Чернігівської губернії, М. Домонтович у своїй праці констатував, що згідно зі звітом губернатора за 1859 р., більша частина їх маєтків (особливо це стосувалося дрібних господарств) була обтяжена боргами за несплату казенних повинностей і недоїмок, перебувала в опіці. Серед причин накопичення величезних поміщицьких боргів автор називав слабкий розвиток промисловості, відсутність приватного кредиту, ділового хисту у багатьох дворян-підприємців, відсутність належних шляхів сполучення¹². Досить суттєвим чинником повільного розвитку промисловості було й те, що існував величезний дефіцит на фахівців, яким можна було довірити обладнання та устаткування фабрики чи заводу.

Тому в першу чергу великі латифундисти з певним освітнім цензом, володіючи тисячами кріпаків, використовуючи зв'язки серед правлячих кіл, в дореформений час мали найбільші можливості щодо заснування промислових підприємств. І таким становищем багато з них уміло користувалося, особливо це стосувалося магнатів Правобережної України. Наприклад, у 40-х рр. XIX ст. у Волинській губернії на першому місці серед її промисловців перебувала княгиня Марія Сангушко, власниця половини площі земельних угідь Заславського повіту. Зокрема, тут їй належали кращі в краї суконна фабрика (щорічне виробництво близько 113 тис. руб. сріблом) і свічний завод (близько 2500 руб.) у містечку Славута, паперова фабрика в с. Міхля (понад 16 тис. руб.) та цукрарафінадний завод (понад 500 тис. руб.) у м. Шепетівка¹³.

Закладена в самій природі дворянського стану соціальна паразитарність була важливою причиною того, що нажиті капітали здебільшого не йшли в обіг. Проглядалася тенденція, коли більшість дворянських капіталів, зароблених на підприємстві, розтринькувалася якщо не першими їх власниками, то вже найближчими спадкоємцями¹⁴. Основою добробуту переважної маси дворянства до 1860-х рр. продовжувала залишатися феодальна рента, праця кріпаків, що і визначало соціальну природу стану. Все це підживлювало стереотипи про дворянську винятковість, про негативне ставлення до такого “недворянського” заняття, як підприємництво. За своїм способом життя, менталітетом, інертністю, суспільною традицією переважна

більшість представників дворянського класу на підприємництво дивилася зверхньо, вважаючи це справою нижчих суспільних верств.

В першій половині XIX ст. промисловий розвиток України відбувався одночасно в формі мануфактури та фабрики. І хоча в цей час переважаючою формою була мануфактура, її з кожним наступним десятиліттям все більше тіснила фабрика. Традиційними дворянськими галузями промисловості в дореформений час були ті, які переробляли продукти сільського господарства і давали найбільші доходи – насамперед гуральництво, сукняна промисловість і з 1830-х рр. – цукроваріння. Броварні, медоварні, миловарні, підприємства, пов'язані із виробництвом борошна, крупи, олії, обробки шкіри тощо, як правило, невеликі за розмірами, давали менший прибуток. У свою чергу, доходи від рільництва, навіть удосконаленого, поступалися прибуткам промислових закладів. Зокрема, 162 промислові підприємства Київської губернії, якими володіли дворяни, в 1845 р. виробили продукції на 2 992 890 руб. сріблом, а їхній чистий прибуток становив близько 750 тис. руб.¹⁵

Про те, що промислові підприємства були більш прибутковими від традиційного сільського господарства навіть за умови його раціонального ведення, скерованого на ринок, можна навести, як приклад, маєток П.А.Папкова в с. Красному Куті Словожаносербського повіту на Катеринославщині. В 1836 р. сума чистого прибутку його продукції становила 184 425 руб., з них припадало на вівчарство 54 500 руб., землеробство – 22 675 руб., сукняну фабрику – 36 000 руб., шерстяну фабрику – 15 500 руб., дві гуральні – 17 400 руб., свічкарню й салотопню – 1650 руб.¹⁶

Цікавим джерелом, яке подає певну картину станового складу промисловців на українських землях на початку 30-х рр. XIX ст., є “Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 г.” Він був складений у Департаменті мануфактур і внутрішньої торгівлі на основі відомостей, отриманих від цивільних губернаторів¹⁷. Слід зазначити, що до середини 80-х рр. XIX ст. в Росії у промисловій статистиці не існувало усталених визначень і правил. У звітах, довідниках, списках постійно фіксувалися не тільки промислові заклади, а й ремісничі, що вносило плутанину в статистичні дані. Адже повна реєстрація заводів і фабрик була немислимою без правильного промислового перепису. Тому виходило, що в одних губерніях або галузях зараховували до таких сотні найдрібніших закладів, а в інших навпаки – лише великі підприємства. Ця тенденція проглядалася, зокрема, і у вищезазначеному списку, де, наприклад, у Волинській губернії було зафіксовано 148 закладів із виготовлення різних металевих виробів і знарядь, які у переважній більшості насправді були дрібними майстернями, а по декількох інших губерніях такі підприємства зовсім не були зафіксовані.

Всього в цьому списку значиться 737 підприємців українських губерній, з яких поміщики-промисловці становили 335 осіб (45,4% від загальної кількості). Тим самим, будучи забезпечені коштами і робочою силою, вони в першій третині XIX ст. утримували перше місце серед представників усіх соціальних станів, які брали участь у промисловій діяльності (на другому місці, згідно зі списком, були купці – 207 осіб (28,1%)). Навіть у такій губернії, як Харківська, де значну вагу мало купецтво, за тими ж відомостями 1832 р. з 126 зафіксованих господарів виробничих підприємств 82 промисловця (65,1 %) виявилися дворянами, чиновниками й офіцерами, купцями ж було тільки 28 осіб (22,2 %) ¹⁸.

Найбільшу увагу дворянство України в період, що ми розглядаємо, зосередило на гуральництві, яке було його привілеєм (поміщики досить суттєво потіснили з цієї галузі козаків, котрі також мали право виробляти горілку). Царський уряд провадив політику протекціонізму стосовно дворянських гуралень, що передбачало привілеї у виробництві і збуті горілки. Так, закон від 9 серпня 1765 р., який надавав російським поміщикам монополію на винокуріння, констатував: “Вино курити дозволяється всім

дворянам і їхнім родинам, а іншим нікому”¹⁹. Згодом, указом від 3 травня 1783 р. Катерина II підтвердила право поміщиків Лівобережної України виробляти і продавати горілку у власних селах і хуторах (козакам дозволялося продавати тільки у своїх помешканнях). Це право було знову підтверджене указом від 14 серпня 1791 р. і невдовзі поширене на поміщиків Правобережної України²⁰.

В першій половині XIX ст. всі українські губернії щодо виробництва горілки належали до так званих „привілейованих”, тобто мали відповідні пільги від держави. Як зазначав один із тогочасних дослідників, „успіхи гуральництва залежать перш за все від легкості збуту і від системи податків, які визначають ціну цього продукту і можуть більш або менш утруднити або обмежити виробництво”²¹. Звільнені від податків на користь держави, гуральні влаштовувалися в більшості поміщицьких господарствах (їхня кількість і розмір виробництва, як правило, залежали від розміру маєтку). Тому не дивно, що українські губернії були на лідируючих позиціях у країні за кількістю таких закладів. Зокрема, 1801 р. в Україні (крім Херсонської губернії, де з низки економічних причин гуральництво почало розвиватися значно пізніше, ніж в інших регіонах) налічувалося 7839 гуралень, які виробили 5 060 тис. відер горілки. Кількість гуралень по губерніях розподілялася наступним чином: в Полтавській і Чернігівській – разом 2993, Волинській – 1857, Слобідсько-Українській (з 1837 р. – Харківська) – 995, Подільській – 878, Київській – 787, Катеринославській – 329²². Найбільше в середньому припадало на одну гуральню відер горілки в лівобережних губерніях, тобто вони переважали як за кількістю відповідних закладів, так і за розмірами виробництва.

В умовах концентрації і модернізації виробництва кількість гуралень поступово зменшувалася, а вироблена ними продукція збільшувалася. Так, у 40-х рр. XIX ст. їх число зменшилося до 3595, а вироблена ними продукція становила понад 16 млн. відер. 1860 р. в Україні налічувалося вже 2497 гуралень, з яких у Полтавській губернії було 476, Київській – 388, Волинській – 328, Чернігівській – 308, Харківській – 281, Катеринославській – 252, Подільській – 251 і Херсонській – 213²³.

Особливо при низьких цінах на хліб горілка давала набагато більший прибуток, ніж зернові, тим самим гарантуючи поміщикам надійні доходи. Крім того, використовуючи „барду” (відходи горілчаного виробництва), вони відгодовували в своїх маєтках на продаж велику рогату худобу. Це сприяло швидкому розвитку гуральництва протягом всього досліджуваного періоду. Зокрема, 1837 р. подільський губернатор у „Репорті про статистичний стан губернії” констатував, що головними галузями економіки у підпорядкованому йому краї були хліборобство та гуральництво²⁴.

Зважаючи на прибутковість винокуріння, багато поміщиків переробляли не тільки власний хліб, а ще й докуповували його як у своїх селян, так і на ринку. На початку XIX ст. сучасник так описував значення гуральництва для поміщицького господарства і, в цілому, для населення Харківщини: „У поміщиків гуральництво набагато ширше, ніж у козаків. Кожен займається ним у своїх маєтках залежно від наявності лісу. Горілку продають не тільки у своїй губернії, а й у великоросійських та новоросійських, у донських станицях і Приазов’ї. Ця стаття виробництва є найважливішою в поміщицькій економії, і більше за інші дає бариші і прибутки. Недостатня хлібна торгівля робить поселянам ту користь, що вони продають хліб за більш високими цінами власникам гуралень. Землероби отримують у зв’язку з цим надійну можливість вигідно продати свій хліб за місцем проживання”²⁵.

Навіть у Катеринославській губернії, де гуральництво було розвинуто набагато слабше і куди постачалася горілка та спирт із Лівобережної і Правобережної України, губернаторський звіт за 1853 р. зафіксував, що поміщики „під час врожаїв і падіння цін на хліб використовують жито у винокурінні й тим самим значно підтримують своє господарство”²⁶.

Продукція гуральництва збувалася поміщиками у власних шинках, які влаштовувалися в кожному населеному пункті, відкупникам для продажу в інші губернії. Так, із 77 838 шинків і горілчаних лавок, що були зафіксовані 1859 р. в Російській імперії, на українські губернії припадало 37 516, тобто майже половина, а саме: в Полтавській – 6388, Харківській – 5311, Київській – 5062, Волинській – 4907, Чернігівській – 4820, Подільській – 4683, Херсонській – 3332, Катеринославській – 2314, Таврійській – 699²⁷.

На важливе місце гуральництва в отриманні прибутків поміщиками вказують такі дані. Так, у Полтавській губернії винокурна промисловість в 1861 р. за вартістю продукції посідала перше місце і становила 3 млн. 531 тис. руб. (77,4% загальної вартості продукції всіх промислових підприємств цієї губернії). Лише на гуральнях 20-ти місцевих поміщиків було вироблено понад 20 тис. відер горілки (лідерами були підприємства Неплюєва в Золотоніському повіті)²⁸. 1846 р. загальна вартість товарів, вироблених на всіх поміщицьких підприємствах Подільської губернії дорівнювала 2 161 367 руб., з них вартість горілки, виробленої на 118 гуральнях, становила 1 001 796 руб., тобто 46,3% від загальної суми всієї випущеної продукції. На другому місці було виробництво цукру, на третьому – сукна, на четвертому – цегли²⁹.

Таким чином, протягом першої половини XIX ст. виробництво горілки на продаж у поміщицьких маєтках продовжувало невпинно зростати і становило одну з найважливіших статей у валовому доході їхніх власників. Найбільшого поширення гуральництво набуло в поміщицьких господарствах Полтавської, Чернігівської, Харківської, Київської і Подільської губерній. Саме в цих губерніях (у Київській із середини 40-х рр. XIX ст. провідною галуззю стає цукрова) протягом всього дореформеного періоду гуральництво за вартістю продукції займало перше місце серед усіх інших галузей промисловості. Зрештою, криза, що охопила в 1850-х рр. всі галузі дворянського господарства, а також запровадження в 1851 р. акцизно-відкупної системи спричинило в одних губерніях подальше зростання, а в інших – згортання поміщицького гуральництва.

Іншою важливою галуззю промисловості в Україні, в якій протягом першої третини XIX ст. дворянські підприємства переважали купецькі як за кількістю, так і за обсягом продукції, була сукняна. Вона перебувала під особливою опікою уряду, що було пов'язане, в першу чергу, з необхідністю обмундирування армії. Зокрема, до 1816 р. під загрозою конфіскації виробів уряд забороняв господарям таких мануфактур продавати солдатське сукно в приватні руки. За новими правилами 1822 р. (діяли до 1847 р.), у зв'язку з перевищенням пропозиції кількості сукна над попитом, його могли продавати лише промисловці, які раніше поставляли таку продукцію до казни. Цим закріплювалася монополія окремих підприємств, власниками більшості з яких були поміщики. До того ж ті з них, які зобов'язувалися постачати сукно до казни, отримували право на безпроцентну позику терміном до 10 років. Запровадження з 1822 р. нового тарифу, який обкладав високим митом закордонне сукно і забороняв ввезення тонкого сукна та шерстяних матерій темно-зеленого і чорного кольорів (кольори армійського одягу) сприятливо відбилося на розвитку сукняної промисловості, особливо тонких шерстяних виробів. З 1825 р. почали відкриватися особливі шерстяні ярмарки, які сприяли розширенню торгівлі відповідним товаром і рекламували цю галузь³⁰.

Таким чином, появі сукняних підприємств мануфактурного типу в маєтках поміщиків, які базувалися на підневільній праці кріпаків, сприяли наявність постійного ринку збуту (державні замовлення на солдатське сукно), підтримка субсидіями з боку уряду та його протекційна митна політика. Поряд із цим, падіння цін на хліб змушувало поміщиків засновувати сукняні мануфактури.

Незважаючи на такі вигідні умови, поміщицька сукняна промисловість у першій третині XIX ст. все ж розвивалася повільніше, ніж купецька. Так, якщо 1814 р. у восьми українських губерніях (крім Таврійської) сукняних підприємств у поміщиків налічувалося 33, а в купців – 16, то 1832 р. у перших їх було 62 (найбільше в Полтавській і Волинській губерніях – відповідно 15 і 10), а в других – 55, з них у Волинській – 42³¹. Зокрема, стосовно темпів розвитку таких підприємств у Волинській губернії один із сучасників у 1831 р. повідомляв: „За 20 років до цього мануфактурної промисловості в губернії майже не існувало. Поміщики займалися лише землеробством і скотарством... За останні 15 років виникло багато заводів... Промисловість звернулася переважно до сукновиробництва”³².

„Тепличні” умови існування дворянської сукняної промисловості зумовили крайню технічну відсталість більшості підприємств, що зі зміною економічної ситуації в країні після 1861 р. призвело до їх закономірного остаточного занепаду, який почався вже в 40-х рр. XIX ст. З того часу дворянські та казенні мануфактури поступово, але невпинно витіснялися купецькими, заснованими на вільнонайманій праці з виробництвом на ринок більш якісного сукна за нижчої ціни. Цьому сприяв набагато вищий рівень технічного обладнання таких підприємств, де застосування машин набуло масового характеру³³. Основна ж маса підприємств поміщиків, де продовжувалися і надалі використовувалися переважно праця кріпаків та примітивне обладнання, скорочувала виробництво сукна, а в багатьох випадках зрештою змушена була припинити його. Як писав з цього приводу В.І.Ленін, „сукняне виробництво є прикладом того самотнього явища в російській історії, яке полягає в застосуванні кріпацької праці в промисловості”³⁴.

Чимало таких підприємств поступово переходили у власність до представників купецького стану. Так, 1861 р. за даними Міністерства фінансів у руках поміщиків 6 українських губерній перебувало лише 27 сукняних підприємств (на яких працювало 3536 робітників), а саме: у Київській, Харківській і Полтавській губерніях їх було по 7, в Чернігівській – 4, Волинській – 2 і Херсонській – 1 (всього в 1859 р. в Україні налічувалося 160 сукняних фабрик)³⁵. Утім, деякі з них лише номінально вважалася поміщицькими, бо насправді перебували в довгостроковій оренді купців.

Для успішної перебудови на капіталістичних засадах поміщицькі сукняні підприємства не мали ані достатніх капіталів, ані необхідної кількості кваліфікованих і особисто вільних робітників. Встановлення поміщиками заробітної плати на сукняних та інших промислових підприємствах аж ніяк не означало про відмовлення їх від примусової праці. Говорячи про умови праці на поміщицьких підприємствах Київської губернії в дореформений час, один із сучасників зазначав, що значна частина робітників є кріпаками, які працюють за панщину або за плату, але відряджаються на підприємства без будь-якого вільного договору і не мають права самостійно залишити роботу на фабриці³⁶.

Лише небагатьом фінансово спроможним дворянам – власникам сукняних фабрик – до часу проведення селянської реформи вдалося більш-менш успішно пристосувати свої підприємства до потреб товарного господарства. Застосовуючи нові механізми і передові машини, а також частково використовуючи найману працю, вони були здатні більш-менш успішно витримувати конкуренцію купецьких мануфактур, не тільки зберігати попередній розмір виробництва, а й збільшувати його. Як приклад, серед таких підприємств на Київщині можна назвати суконні фабрики графа Понятовського (містечко Таганча Канівського повіту), княгині Радзивілл (містечко Хабне Радомишльського повіту), Головінського (містечко Стеблів Канівського повіту) та ін. Зокрема, на фабриці Понятовського, заснованій на початку XIX ст., з паровою машиною в 45 кінських сил, у 1851 р. працював 751 робітник, з яких 13 було вільнонайманих. Середньорічне виробництво тут становило близько 100 тис. аршин

сукна на суму 240 тис. руб. сріблом, а його продаж (в усі українські губернії, а також в Петербурзьку, Московську і Курську) давав прибуток до 80 тис. руб. Хабненська суконна фабрика, заснована на початку 20-х рр. XIX ст., в 1832 р. була переобладнана новими ткацькими верстатами. У 1846 р. тут працювало 362 робітники, з них 89 – як вільнонаймані. Ціна виробленого сукна на фабриці за 1840–1846 рр. в середньому становила 114 тис. руб. Заснована в 1818 р. поміщиком Головінським Стеблівська фабрика з метою розширення виробництва постійно оновлювалася новими механізмами та машинами. Зокрема, в 1848 р. 422 робітниками та майстрами (з них 79 – вільнонаймані) було вироблено 60 тис. аршин тканин на суму 92 тис. руб.³⁷

В Чернігівській губернії, де сукняна промисловість напередодні реформи 1861 р. займала 5-е місце в країні за річним виробництвом, серед таких дворянських підприємств, яким вдалося пристосовуватися до нових, капіталістичних відносин, були сукняні фабрики Головіної (с.Машево Новгород-Сіверського повіту) і Миклашевського (містечко Понурівка Стародубського повіту). В 1860 р. із 18 суконних підприємств Чернігівської губернії лише чотири належали дворянам. Тільки завдяки перебудові Головіною і Миклашевським своїх мануфактурних підприємств на фабрики, які мало чим відрізнялися від кращих тогочасних купецьких виробництв, їм удалося при скороченні кількості робітників не зменшити щорічне виробництво сукна. Так, на фабриці Головіної, де в 1860 р. працювало 488 особи, воно навіть зросло у порівнянні з 1851 р. (на той час рахувалося 650 робітників) вдвоє, до 200 тис. аршин, а його вартість становила 150 тис. руб. У Миклашевського за цей же час число робітників зменшилася з 300 до 170, а щорічне виробництво тканин і його вартість залишилися майже такими, як у 1851 р. (відповідно 22,8 тис. аршин і 50,1 тис. руб.)³⁸.

Таким чином, до 40-х рр. XIX ст. поміщики України зосереджували в своїх руках переважну частину сукняних підприємств, постачаючи до казни і на внутрішній ринок значну кількість відповідної продукції. Наступні два десятиріччя для технічно відсталої поміщицької сукняної промисловості були періодом не тільки скорочення виробництва, а й остаточного закриття багатьох підприємств.

Найбільшого успіху в промисловій діяльності до скасування кріпацтва поміщики України досягли в галузі цукроваріння. В другій половині 20-х – в 30-х рр. XIX ст. перші цукрозаводи з'являються в Київській, Чернігівській, Подільській, Харківській, Полтавській і Волинській губерніях. За досить короткий час цей великий регіон України стає провідним центром виробництва цукру в Російській імперії. Маючи у своєму розпорядженні родючу землю для вирощування цукрових буряків, кріпацьку робочу силу, запаси палива, поміщики з метою підвищення доходності своїх маєтків, на яку негативно впливали в 1820-х рр. коливання і падіння цін на хліб, активно залучилися до виробництва цукру. Поряд із цим, розвитку галузі сприяла й урядова митно-тарифна політика. Зокрема, в 1819 р. було зовсім заборонено ввіз цукру-рафінаду, а тростиновий цукор-пісок оподатковувався митом у розмірі 75 коп. з кожного пуду. В наступні роки, починаючи з 1822 р., мито на цукор постійно зростало і досягло в 1840 р. 3 руб. 80 коп. При цьому цукор-рафінад дозволялося ввозити лише через Одеський порт³⁹.

Попри таку урядову політику, до другої половини 1830-х рр. українські губернії щодо кількості цукрозаводів відставали від центральних районів Росії. У власних маєтках поміщики спершу влаштовували невеликі примітивні цукроварні, які переробляли продукти власного господарства. Засновані з метою збільшення прибутку з маєтку, використовуючи малоефективну дармову ручну працю кріпаків, такі підприємства мали низьку продуктивність. Великий інтерес до цукровиробництва не тільки у вітчизняних поміщиків, а й у суспільстві, спостерігається в 40-х рр. XIX ст.,

коли граф О.О.Бобринський та фірма купців Яхненків і Симиренків на власному прикладі показали, яким чином за короткий час можна одержати величезні прибутки в цукроварінні. Зокрема, використовуючи досвід роботи власної цукроварні в Тульській губернії, один із піонерів цієї галузі в Україні граф О.О.Бобринський з кінця 1830-х рр. протягом наступного десятиріччя в Черкаському і Чигиринському повітах побудував 6 цукрових і один рафінадний (в м. Сміла) заводи, де виробництво базувалося на широкій комерційній основі. 1843 р. фірма купців Яхненків і Симиренків запустила у виробництво перші не тільки в Україні, а й у всій Російській імперії паровий і рафінадний заводи (містечко Ташлик Черкаського повіту)⁴⁰. За словами сучасника, „цукроманія опанувала тоді всі класи суспільства. Найяскравіше згаданий переворот позначився на київських контрактах. По салонах, у театрах, на балах під час контрактів ні про що інше не говорили, окрім як про цукрозаводи та буряки. Були такі, котрі нічого перед собою не бачили, крім буряків; на інші питання, що не стосувалися безпосередньо цукро заводів, не звертали ані найменшої уваги. З юнацьким запалом кидалися тоді на новий у краї промисел”⁴¹.

40-і рр. XIX ст. стали поворотними в розвитку цукрової промисловості на українських землях, особливо це стосувалося правобережних і, деякою мірою, Харківської губерній, де з того часу весь напрямок поміщицького господарства був спрямований на розвиток цієї галузі, яка набувала все більш виразного комерційного характеру, на її організаційно-технічну перебудову. Вдосконалені в технічному плані, коли замість кінської тяги і отримання соку вогневим способом, впроваджувалися парові машини і закриті апарати випарювання бурякового соку, заводи почали різко збільшувати розмір виробництва. Цукро заводчик тепер змушений був використовувати, поряд із кріпаками, найману робочу силу, запрошувати кваліфікованих фахівців. Збільшення розмірів виробництва змушувало його розширювати посіви буряку в маєтку, закуповувати додатково сировину та матеріали на ринку. Таким чином, цукровиробництво із допоміжної ланки господарства маєтку, якими були в багатьох випадках підприємства з переробки решти продукції сільського господарства, перетворюється на самостійне, і в багатьох випадках, на головне виробництво, якому підпорядковується тепер все поміщицьке господарство.

Володіючи великими латифундіями і тисячами кріпаків, поміщики-магнати засновували по кілька великих або середніх цукро заводів. Наприклад, услід за О.О.Бобринським поляки графи Браницькі протягом 1847–1859 рр. спорудили 9 цукро заводів, з яких 8 були розташовані в їхніх маєтках. Один з ініціаторів цукрової промисловості на Чернігівщині – Кушельов-Безбородко – в 1851 р. володів 7 цукро варнями. Багато поміщиків Київщини через брак коштів влаштовували такі підприємства на гроші, одержані в кредитних установах під заставу маєтків або в приватних осіб за високі відсотки⁴². Так, уже з 1842 по 1847 р. кількість діючих цукро заводів в Україні зросла з 67 до 144. Найбільше їх було засновано в Київській губернії – 40 (з 16 до 56), як середні і великі підприємства, переважна більшість з яких належала саме поміщикам (у цілому на Правобережній Україні майже 92% цукро варень були у власності представників цієї верстви)⁴³. Якщо ж за вищезазначені п’ять років за неповними даними вартість продукції заводів України зросла майже в 15 разів (з 328,8 тис. до 4843,7 тис. руб. сріблом), то в Київській губернії – аж у 40 разів (з 87,4 тис. до 3 млн 584,8 тис. руб.)⁴⁴.

В 1850/51 р. з 212 цукро заводів України в Київській губернії було вже 72 такі підприємства (з них 30 парових і 42 вогневих), або 34 % всіх діючих на українських землях заводів⁴⁵. Таким чином, на середину XIX ст. найбільшої концентрації цукро ва промисловість досягла на Київщині, яка стала основним центром цукровиробництва в країні. Вже на той час більшість цукро заводів України, продукція яких спрямовувалася на ринок, застосовувала парову енергію. Зокрема, за підрахунками

К.Воблого на них у 1850-х рр. припадало 84% парових машин у цукровій галузі⁴⁶.

Збільшення кількості цукрозаводів, заснованих на паровій тязі, пояснювалося наявністю в вищезазначених губерніях економічно міцних великих маєтків, власники яких володіли коштами, необхідними для заснування таких підприємств або мали можливість отримати їх у кредит. Запровадження на Правобережній Україні в другій половині 40-х рр. XIX ст. „інвентарних правил” деякою мірою обмежило використання поміщиками робочої сили своїх кріпаків і сприяло більшому залученню найманої робочої сили⁴⁷.

В наступне десятиліття відбувався подальший розвиток цукроваріння в Україні як щодо зростання кількості заводів, так і розмірів виробництва, яке стає предметом найзаповітніших прагнень великих поміщиків, в першу чергу Правобережної України, котрі уміло пристосувалися до ринкових відносин. Зокрема, на початку 1850-х рр. у Київській губернії з 72 існуючих цукрозаводів по 4 належало графам Бобринським, Понятовським і князям Лопухіним, по 3 – графам Потоцьким, Браницьким та поміщикам Янковським⁴⁸. Протягом другої 1850-х рр. загальна кількість заводів, які використовували вогневий спосіб виробництва і дармову працю кріпаків, починає невпинно зменшуватися на протигагу підприємствам із паровою технікою у губерніях активного цукровиробництва. Зокрема, в 1856/57 р. в Київській губернії було вже 48 парових цукроварень проти 24 вогневих, у Подільській – 15 проти 13, у Харківській – 12 проти 17. А всього на той час в Україні налічувалося 87 парових і 145 вогневих цукрозаводів⁴⁹.

Технічне переобладнання заводів різко збільшувало їх річне виробництво цукру. Наприклад, на двох заводах О.О.Бобринського – Смілянському та Балакліївському (побудовані наприкінці 1830-х рр., обидва в Черкаському повіті) відповідно в 1848 р. і 1849 р. були встановлені парові машини. Якщо в 1840/41 р. річне виробництво першого цукрозаводу становило 6,9 тис. пудів, а другого – 4,5 тис. пудів цукру, то в 1851/52 р. – відповідно 36,2 тис. і 15,3 тис. пудів цукру. В 1861/62 р. щорічне виробництво на цих підприємствах збільшилося відповідно до 52,4 тис. і 29,6 тис. пудів цього продукту⁵⁰.

Напередодні скасування кріпацтва, як і протягом всього попереднього періоду, цукрозаводами продовжували монополювати володіти поміщики. Так, у Полтавській губернії з 25 заводів один, а в Чернігівській – із 74 лише два орендувалися купцями. Навіть у Київській губернії, де відчувався помітний вплив купецького капіталу, в 1859 р. з 77 цукрових заводів 70 належало поміщикам (у власності купців було 6 і один орендувався)⁵¹.

Таким чином, цукрова промисловість України до скасування кріпацтва майже повністю була сконцентрована в руках представників дворянського стану. Свій поміщицький характер ця галузь зберігала аж до кінця 60-х рр. XIX ст., коли роль купецького капіталу в ній стала переважаючою. Найбільш успішно цукроваріння розвивалося на Правобережній Україні, насамперед у Київській губернії, де воно поступово набувало капіталістичного характеру. В 40-х–50-х рр. XIX ст. вітчизняна цукрова промисловість характеризувалася не тільки швидким збільшенням кількості заводів, а й активним впровадженням передової парової техніки і концентрацією виробництва. Ці особливості поміщицької цукрової промисловості відрізняли її від інших галузей дореформеної промисловості, де на переважній більшості підприємств представників дворянського стану застосовувалася кріпацька праця і мануфактурна техніка.

Крім підприємств, які переробляли продукцію сільського господарства, дворяни України у своїх маєтках влаштовували промислові заклади з виробництва заліза, скла, селітри, паперу, порцеляно-фаянсових виробів та ін. Навіть на початку 1860-х рр., після відчутного скорочення кількості закладів поміщицької промисловості,

витіснення її підприємствами капіталістичного типу, в руках дворян за неповними даними (по Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях відомості відсутні) перебувало 65 промислових підприємств, які представляли 17 галузей. Найбільше таких підприємств – по 10, було фаянсових, паперових і шкіряних. Якщо брати по губерніях, то виділялися Волинська і Чернігівська – відповідно 27 і 22 промислових закладів⁵².

Великого поширення в першій третині XIX ст., насамперед на Лівобережній Україні, серед поміщиків набуло видобування селітри, розвиток якого почався ще в другій половині XVIII ст. Основну частину добутої селітри вони здавали на Шосткінський пороховий завод, а також продавали московським фабрикантам, які використовували її для виготовлення фарб. Ця надзвичайно важлива галузь промисловості протягом всього дореформеного періоду мала дрібний характер, була напівкустарного типу, вирізнялася досить низьким рівнем техніки видобування, повільними темпами розвитку. На початку XIX ст. уряд вживав ряд заходів для розвитку селітряного промислу: встановлював державні замовлення на поставку селітри, підвищував на неї ціни, субсидував підприємців, встановлював їм певні нагороди тощо. Наприклад, в 1811 р. поміщик Полтавської губернії Кирьяков навіть отримав орден св. Володимира 4 ступеня за вдосконалення селітроварень⁵³.

В 1812 р. з 393 таких закладів, що існували в Росії, 351 був в Україні, зокрема, в Слобідсько-Українській губернії – 159, Полтавській – 148, Чернігівській – 22, Київській – 14, Волинській і Катеринославській – по 3, Подільській та Херсонській – по 1⁵⁴. Проте вже до 50-х XIX ст. кількість селітроварень в Україні різко скорочується. 1842 р. уряд видав наказ про поставку на Шосткінський пороховий завод фіксованої кількості селітри по 4 руб. сріблом за кожен пуд. Низька ціна, встановлена державою, до мінімуму знизила продуктивність селітроварень, що зрештою стало однією з причин занепаду цієї галузі. Вже через десятиліття на Правобережній і в Південній Україні такі підприємства зовсім зникають, а на Лівобережній їх кількість у порівнянні з 1812 р. зменшується майже вдвічі. Так, 1852 р. тут залишилося всього 179 селітроварень, а саме: в Полтавській – 91, Харківській – 80 і Чернігівській – 8⁵⁵. Таким чином, якщо на початку XIX ст. селітроварні, що перебували в руках поміщиків, були, хоча і досить нерівномірно, в усіх губерніях України, то з кінця 1840-х рр. вони зосереджувалися тільки на Лівобережній Україні.

Окрім низької ціни, встановленої державою на селітру, примітивної техніки її видобування, остаточному занепаду цієї галузі промисловості сприяло ввезення в Росію в 50-х рр. XIX ст. дешевої чилійської селітри. Князь Л.В.Кочубей, визнаючи селітроваріння важливою галуззю промисловості в Полтавській губернії, констатував, що селітра, яку виробляли місцеві поміщики, не могла конкурувати з самородною чилійською, яка була набагато дешевшою. Зрештою, запізнілі урядові заходи 1861 і 1871 р. з підтримки цієї галузі виявилися безуспішними⁵⁶.

З другої половини XVIII ст. на Правобережній Україні та в Чернігівській губернії деякого поширення у поміщицьких маєтках набула виплавка заліза з місцевих болотних залізних руд. Але на початку XIX ст. така діяльність почала втрачати для поміщиків комерційне значення і в основному обмежувалася лише задоволенням власних потреб маєтків. Залізородні, за окремим винятком, були дрібними закладами, на яких працювало по декілька селян-кріпаків. Вартість продукції, виробленої на них, часто становила від кількох десятків до кількох сот рублів на рік. Наприклад, наприкінці 1840-х рр. у Волинській губернії на 58 таких підприємствах всього працювало понад 500 осіб, а вартість виробленого заліза на найбільших з них не перевищувала 5 тис. руб. сріблом⁵⁷. На 1861 р. із значної колись кількості залізоплавильних підприємств, що розташовувалися в дворянських маєтках, залишилось лише 6, з них у

Волинській губернії – 5 і в Київській – 1⁵⁸. Примітивне виробництво, підневільна праця кріпаків, низької якості сировинна база, ввезення металів і металевих виробів з центральних губерній Росії зумовили остаточний занепад поміщицьких залізоплавильних підприємств на Правобережній і Лівобережній Україні.

В Бахмутському і Слов'яносербському повітах Катеринославської губернії окремі поміщики в першій половині XIX ст. почали розробляти родовища кам'яного вугілля. З 45 кам'яновугільних і антрацитових копалень, що діяли на початку 1850-х рр. в цих повітах, 19 належало поміщикам. Копальні останніх за розміром видобутку набагато перевищували селянські. В 1850 р. тут власниками найважливіших копалень із видобутку кам'яного вугілля були Шидловський (видобувалося 125 тис. пудів вугілля на рік), Терентьев (відповідно 40 тис. пудів), Штерич (40 тис. пудів), Папков (10 тис. пудів антрациту) та ін.⁵⁹ Видобуте на поміщицьких копальнях кам'яне вугілля збувалося в портові міста, а також на цукроварні, гуральні, ливарні та інші підприємства. У згаданому вже нами маєтку Папкова кам'яне вугілля використовувалося для парової машини, що обслуговувала суконну фабрику і гуральню.

Техніка видобутку вугілля на той час була надзвичайно примітивною, розробка провадилася без всілякої системи й правил, майже виключно з метою одержання за короткий час найбільшої вигоди, без належної турботи про поліпшення способу виробництва. Поміщицькі копальні, ґрунтуючись на кріпосницькій праці і відсталій техніці вуглевидобування, не могли закласти міцних основ для великої капіталістичної кам'яновугільної промисловості, що набула розвитку в Донбасі тільки після скасування кріпацтва, коли розпочалося інтенсивне залізничне будівництво й значне розширення ринків збуту цього мінерального палива⁶⁰.

Майстерні по виготовленню знарядь для обробітку сільськогосподарських угідь на початку XIX ст. існували в багатьох більш значних поміщицьких маєтках, які задовольняли переважно власні потреби. Перехід від кріпацької до найманої робочої сили в окремих поміщицьких господарствах, до нової системи рільництва, до технічної модернізації примітивних промислових закладів передбачав заміну селянського реманенту на поміщицький, впровадження досконаліших знарядь та машин. Переважна їх частина ввозилася до України з-за кордону, проте окремі підприємці, в тому числі й поміщики, з 30-х рр. XIX ст. почали засновувати сільськогосподарські машинобудівні заводи, допоміжні механічні майстерні при цукро заводах та інших великих промислових підприємствах, які виготовляли сільськогосподарські знаряддя і машини на ринок.

Зокрема, на Лівобережжі в 1839 р. поміщик Потьомкін в м. Кременчук на Полтавщині заснував механічний завод, де вироблялися молотарки, віялки, плуги, січкарні, гідравлічні преси та різне устаткування для цукроварень і гуралень, не тільки вдосконалювалися різні моделі машин, а створювалися нові конструкції. 1844 р. на цьому підприємстві була встановлена парова машина. Тільки з 1840 по 1849 рр. завод, на якому працювало до 300 робітників, виробив продукції на 254,5 тис. руб.⁶¹ 1841 р. поміщик Д.І.Кандиба в Конотопському повіті на Чернігівщині організував підприємство, яке сучасники називали “енциклопедією технічного господарства” за виробництво широкого асортименту сільськогосподарських машин і знарядь праці. Зокрема, через три роки після його заснування тут було виготовлено 30 молотарок, 45 віялок, 21 січкарню, 15 сівалок, 44 борони, 17 сортувалок, 42 удосконалених плуги, 49 однокінних плугів та різне устаткування для олійниць, цукрових і сукняних підприємств. Лише 1844 р. вартість виробленої заводом продукції становила 22 900 руб. сріблом⁶². На тій же Чернігівщині в с. Вишеньки Кролевецького повіту 1852 р. княгиня Долгорукова заснувала Деснянський механічний завод із виробництва парових машин та устаткування для цукроварень, олійниць і лісопилень. Це підприємство було повністю механізоване (тут лише різних металообробних станків

налічувалося 21). В 1860 р. на заводі працювало 96 робітників, які виробили продукції на 28 тис. руб. сріблом⁶³.

На Правобережній Україні, в першу чергу, при багатьох цукрозаводах, були влаштовані великі механічні майстерні, які не тільки задовольняли власні потреби, а й виготовляли на продаж машини та устаткування. Серед власників таких закладів, які з часом перетворилися на великі механічні заводи, слід назвати Бобринського, Браницького, Сангушка, Понятовського та ін. Зокрема, на заводі кн. Р.Сангушка (м. Славути, Волинська губ.) протягом 1859–1861 рр. кількість робітників коливалася від 180 до 240 осіб, а підприємство Браницького (Київська губернія) в цей час у середньому виробляло машин і знарядь щорічно на 62,5 тис. руб.⁶⁴

Особливо напередодні скасування кріпацтва проглядалася тенденція до більш швидкого розвитку сільськогосподарського машинобудування на українських землях, адже потреби поміщицьких господарств, спрямованих на ринок, у такій продукції з кожним роком постійно зростали. За підрахунками І.О.Гуржія, на цей час в Україні було „не менше 20 машинобудівних заводів” сільськогосподарського профілю, не враховуючи багатьох механічних майстерень⁶⁵ (в 1854 р. за підрахунками М.Х.Бунге лише в Чернігівській, Полтавській, Волинській та Київській губерніях налічувалося близько 80 дрібних поміщицьких майстерень із виробництва наральників, лемешів, зубців для борон та ін.⁶⁶). За іншими даними, в 1860 р. на українській губернії припадало 41 підприємство з виробництва сільськогосподарських машин (на центральній губернії Росії лише 37). Найбільше таких промислових закладів – близько 30 – розташовувалося на Півдні України. Серед них насамперед виділялися механічні заводи поміщиків О.І.Шумана (Славяносербський повіт Катеринославської губ., заснований 1840 р.) і Лутковського (Бобринецький повіт Херсонської губ., 1858 р.)⁶⁷.

Відповідної гостроти набувала проблема кваліфікованих майстрів, здатних обслуговувати таку техніку. Тому поміщики змушені були організовувати при власних підприємствах не тільки навчальні заклади, які давали елементарну освіту, а й технічну. Зокрема, в механічній школі при заводі Д.І.Кандиби навчалася молодь з усіх нижчих станів, у тому числі й кріпаки⁶⁸.

Таким чином, поява в першій половині XIX ст. в поміщицьких маєтках промислових підприємств для виробництва товарів на ринок свідчила про руйнування натуральних підвалин кріпосницького господарства, втягування його в ринкові відносини. Поміщикам України, насамперед великим латифундистам, у дореформений час належала значна кількість підприємств у тих галузях промисловості, які були тісно пов'язані із сільським господарством. Як ми з'ясували, найбільш значимими і прибутковими для дворянства у цей час були гуральництво, цукрова та сукняна галузі. Влаштовувати такі підприємства у своїх маєтках поміщикам дозволяли не тільки наявність необхідної сировини, палива, кріпацької робочої сили, а й відповідна політика царського уряду, який надав дворянам-промисловцям певні пільги й привілеї у виробництві і збуті продукції.

До 1861 р. панівне становище їм вдалося зберегти лише в гуральництві і цукроварінні краю. Монопольно володіючи землею і прикріпленими до неї селянами, поміщики не зустрічали у виробництві горілки й цукру з боку купців такої великої конкуренції, як це було в інших галузях промисловості. Широкий внутрішній ринок і захисне мито були для дворян надійною гарантією своєчасного збуту виробленого на заводах цукру. У цілому ж техніка виробництва на промислових підприємствах поміщиків у порівнянні з тими, якими володіли купці, в дореформений час була більш застарілою, що пояснювалося насамперед застосуванням у великих розмірах кріпацької праці на виробництві, обмеженістю вільних коштів, недостатньою ініціативністю і морально-психологічними установками дворянства щодо підприємництва.

Базуючись значною мірою на праці кріпаків, такі промислові підприємства до 1860-х рр. явно відставали в своєму розвитку від передових на той час капіталістичних фабрик і заводів, які перебували в основному у руках купецтва. З посиленням останнього в середині XIX ст. у багатьох галузях промисловості відбувалося витіснення і значне зменшення числа підприємств, власниками яких були дворяни. Лише тим промисловим закладам представників дворянського стану, які перебудувалися на капіталістичних засадах, вдалося вистояти в гострій конкурентній боротьбі з купецькими підприємствами.

¹ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – 449 с; Киняпина Н.С. Политика русского самодержавия в области промышленности (20–50-е гг. XIX в.). – М., 1968. – 452 с; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні: На матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. – К., 1999. – 282 с.; Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – Т. 1: Перед розкріпаченням селян 1861 року. – К., 1928. – Вип. 1. – 248 с.; Вип. 2. – 253 с.; Яцунський В.К. Помещичьи сахарные заводы в России в первой половине XIX в. // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия: Сб. ст. – М., 1952. – С.343–350; та ін.

² Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – С.64.

³ Российское законодательство X–XX веков. – Т. 6: Законодательство первой половины XIX века. – М., 1988. – С.28–29.

⁴ Кованько С. Описание Харьковской губернии. – Вып. II. – Харьков, 1858. – С.75.

⁵ Статистическое описание Киевской губернии / Изд. И.Фундукля. – СПб., 1852. – Ч. III: Обзорение промышленности и торговли. – С.2.

⁶ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 1-е. – Т. 22. – № 16187.

⁷ Там само. – Т. 23. – № 22418.

⁸ Там само. – Собр. 2-е. – Т. 2. – № 1631.

⁹ Боровой С.Я. Кредит и банки России. – М., 1958. – С.225–227.

¹⁰ Киняпина Н.С. Указ. соч. – С.92.

¹¹ Хромов П.А. Вопросы экономического развития России в первой половине XIX ст. // Ученые записки МГУ. – Вып. 130: Труды по истории народного хозяйства и экономических учений. – М., 1949. – С.14.

¹² Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С.154–155.

¹³ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. X, ч. 3: Волынская губерния / Сост. штабс-капитан Фритче. – СПб., 1850. – С.96, 97, 98.

¹⁴ Карнович Е.П. Замечательные богатства частных лиц в России. – СПб., 1885. – С.49.

¹⁵ Статистическое описание Киевской губернии / Изд. И.Фундукля. – СПб., 1852. – Ч. II: Обзорение сельского хозяйства и поземельной собственности. – С.170.

¹⁶ Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. – Т. 1: Соціально-економічні нариси й матеріали. – К., 1931. – С.21.

¹⁷ Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 года / Сост. в Департаменте мануфактур и внутренней торговли из ведомостей от гражданских губернаторов полуполученных. – В 2-х ч. – СПб., 1833. – Ч.1. – С.1–294; Ч. 2. – С.295–844.

- ¹⁸ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні: На матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. – С. 255.
- ¹⁹ ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т. 17. – № 12448.
- ²⁰ Павловский И.Ф. К истории винокурения в Малороссии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Вып. 5. – Полтава, 1908. – С.65–66.
- ²¹ Корсак А. О винокурении // Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. – Т. III. – СПб., 1867. – С.287.
- ²² Там само. – С.289–290.
- ²³ Гуржій І.О. Вказ. праця. – С.177.
- ²⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 30.
- ²⁵ Описание Слободской Украинской губернии // Харьковский сборник. – Вып. 3. – Харьков, 1889. – С.83.
- ²⁶ Гуржій І.О. Вказ. праця. – С.175.
- ²⁷ Корсак А. Указ. соч. – С.370–371.
- ²⁸ Павловский И.Ф. К истории винокурения в Малороссии – С.68.
- ²⁹ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. X, ч. 2: Подольская губерния / Сост. капитан Тверитинов. – СПб., 1849. – С.120–121.
- ³⁰ Княтина Н.С. Указ. соч. – С.59.
- ³¹ xxxi Гордуновський О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С.64; Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 года. – Ч. 1–2. – Раз. парагр.
- ³² Журнал мануфактур и торговли. – 1831. – № 11. – С.69–70.
- ³³ Яцунский В.К. О состоянии суконной промышленности России в 1845 г. // Исторический архив. – 1956. – № 4. – С.82–84.
- ³⁴ Ленин В.И. Развитие капитализма в России // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – Т. 3. – М., 1975. – С.471.
- ³⁵ Фабрично-заводские предприятия в помещичьих имениях // Архив истории труда в России, выпускаемый Ученой комиссией по исследованию истории труда в России. – Кн. 3. – Пг., 1922. – С.148–150; Гуржій О.І. Вказ. праця. – С.195.
- ³⁶ Статистическое описание Киевской губернии / Изд. И.Фундукля. – Ч. III. – С.294.
- ³⁷ Там само. – С.119–127, 129, 135–139, 140, 142, 143; Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России. Киевская губерния. – СПб., 1853. – С.72, 73.
- ³⁸ Домонтович М. Указ. соч. – С.261, 262, 269, 270, 272; Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. XII, ч. 2: Черниговская губерния. – СПб., 1851. – С.104.
- ³⁹ Гуржій І.О. Вказ. праця. – С.182–183.
- ⁴⁰ Воблій К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – Т. 1: Перед розкріпаченням селян 1861 року. – Вип. 1. – К., 1928. – С.145–146.
- ⁴¹ Там само. – С.146.
- ⁴² Гуржій І.О. Вказ. праця. – С.184.
- ⁴³ Воблій К. Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. – Т. 1. – М., 1928. – С.146.
- ⁴⁴ Там само. – С. 147.
- ⁴⁵ Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург (далі – РДІА). – Ф. 571. – Оп. 9. – Спр. 816.
- ⁴⁶ Воблій К. Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. – С.170.
- ⁴⁷ Яцунский В.К. Помещичьи сахарные заводы в России в первой половине XIX в. – С.348.
- ⁴⁸ Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России. Киевская губерния. – С.73–77.
- ⁴⁹ РДІА. – Ф. 571. – Оп. 9. – Спр. 846. – Арк. 28–30.

- ⁵⁰ Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Бобринских. – К., 1913. – Приложения.
- ⁵¹ Гуржій І.О. Вказ. праця. – С.191.
- ⁵² Фабрично-заводские предприятия в помещичьих имениях. – С.148–150.
- ⁵³ Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства, 1802–1902. Очерки по архивным данным. – Т. I. – Полтава, 1906. – С.271.
- ⁵⁴ Зябловский Е. Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии с предварительными понятиями о статистике и с общим обозрением Европы в статистическом виде. – 2-е изд. – Ч. V. – СПб., 1815. – С.91.
- ⁵⁵ Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства. – С.272.
- ⁵⁶ Там само. – С.273.
- ⁵⁷ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. X, ч. 3: Волынская губерния. – С.95.
- ⁵⁸ Гуржій І.О. Вказ. праця. – С.204.
- ⁵⁹ Клепацький П. Декілька документів з Диканського архіву Кочубеїв // Український археографічний збірник. – Т. III. – К., 1930. – С.262–263.
- ⁶⁰ Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 27.
- ⁶¹ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. – Ч. II. – Полтава, 1949. – С. 340–342.
- ⁶² Гуржій І.О. Вказ. праця. – С.220.
- ⁶³ Домонтович М. Указ. соч. – С.361.
- ⁶⁴ Ершов А. Обзор машиностроительных заведений в России // Обор различных отраслей мануфактурной промышленности России. – СПб., 1863. – Т. II. – С.64–65, 70–72.; Бровер І.М. Вказ. праця. – К., 1931. – С.11–15.
- ⁶⁵ Гуржій І.О. Зародження робітничого класу на Україні (кінець XVIII – друга половина XIX ст.). – К., 1958. – С.42.
- ⁶⁶ Труды комиссии, Высочайше утвержденной при Императорском Университете св. Владимира, для описания губерний Киевского учебного округа. – К., 1856. – Ч. III. – С.37.
- ⁶⁷ Яман З.Д. Возникновение сельскохозяйственного машиностроения в крепостной России (К проблеме становления капиталистического уклада): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1970. – С.14, 19.
- ⁶⁸ Записки Общества сельского хозяйства Южной России. – 1847. – № 2. – С.26.